

- 17 К числу переключек между *ГВл* и текстом Бенедикта Поляка, вероятно, следует отнести и еще одно поразительное совпадение. Перечисляя Чингизидов, участвовавших в осаде Киева, летописец отмечает: «Кююкъ иже вратиса . оувѣдавъ смръть кановоу . и быѣ каномь» (*ПСРЛ* 2: 785). Это не соответствовало действительности. Но буквально то же читаем и в *Historia tartarorum*: «cumque filius Occoday . . . qui modo est can reversus est patris occulte interitu intellecto. . .» (*The Vinland Map and the Tartar Relation*, 81).
- 18 Лаушкин А. В. К истории возникновения ранних проложных сказаний о Михаиле Черниговском. *Вестник МГУ*. Сер. 8: История. 1999, 18.
- 19 Иоанн де Плано Капини. *История монголов*, 7, 8, 10; *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis, As Printed for the First Time by Hakluyt in 1598*, ed. by C. Raimond Beazley (London, 1903), 47–48.
- 20 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты*. М. 1915. Приложение, 64.
- 21 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*. Приложение, 65.
- 22 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*. Приложение, 65.
- 23 Историческое сочинение Иоанна Де Плано-Карпини, которого папа Иннокентий IV посылал послом к Татарам в 1246 году. *Собрание путешествий к Татарам*. Пер. Д.И. Языкова. Репринтное издание 1825 г. СПб., 2010, 85.
- 24 Историческое сочинение Иоанна Де Плано-Карпини, 85; Иоанн де Плано Капини. *История монголов*, 8.
- 25 Иоанн де Плано Капини. *История монголов*, 13.
- 26 *ПСРЛ* 2: 807.
- 27 Историческое сочинение Иоанна Де Плано-Карпини, 85; Иоанн де Плано Капини. *История монголов*, 8.
- 28 *Слово святого Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII в.* Под ред. К. Невоструева. Ч. 2. М., 1868, 83–84. Напомним, что буквально этими же словами смысл обряда поклонения «идолу» передан и в тексте Плано Карпини: «они делают идол для императора и [...] поклоняются ему как Богу и заставляют поклоняться (*tanquam Deo inclinant et inclinare*) некоторых знатных лиц, которые им подчинены». В тексте ЖА говорится, что *кланѣхуѣса и ндолагъ ихъ [...] и прашахуѣ кождо ихъ власти*.
- 29 *ПСРЛ* 2: 807.
- 30 В результате находит объяснение и категоричность запрета духовника князю Михаилу Черниговскому «ни брашна, ни питья ихъ не прими въ уста нъ исповѣжь въру крестыньскую». Он становится понятен, если слова, приписанные Батью, — «ты уже нашъ — пи и наше питье», — рассматривать в контексте апокалиптических образов *Сказания* Ипполита, с помощью которых описывался процесс вербовки антихристом своих сторонников.
- 31 *ПСРЛ* 2: 808.
- 32 *Слово святого Ипполита*, 75.
- 33 О том, что Чингисхан считался творцом монгольского законодательства сообщает Бенедикт Поляк (*Христианский мир и «Великая монгольская империя»*, 116).
- 34 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 795.

Вадим Ставиский

До історії заснування Чернігівського Єлецького монастиря

Скарбниця потрібная Іоанікія Галятівського залишається невивченим історичним твором, хоча містить мало не усі сучасні знання про історію Чернігівського Єлецького Успенського монастиря XI–XVI ст. Книжечка була оприлюднена у новгород-сіверській друкарні 1676 р. Для чернігівсь-

ких краєзнавців XIX–XX ст. вона стала наріжним каменем для написання нарисів ранньої історії обителі. У 1985 р. *Скарбниця потрібная* вдруге перевидавалася мовою оригінала у складі підготовленого І. Чепігою збірнику творів Іоанікія Галятовського¹ і нині заслуговує на ґрунтовне джерелознавче дослідження, а також на переклад і видання сучасними мовами.

В оглядових історіографічних студіях відзначалося, що Іоанікій Галятовський, укладаючи *Скарбницю потрібную*, використав твори польських хроністів, патерики, синодики, *Синопис*, а також археологічні, етнографічні та усні джерела. Як спроби історіографічного аналізу твору, змістовнішими на сьогодні є студії А. Адруга та О. Коваленка². Але і вони побудовані здебільшого за принципом констатації наведених у книжці історичних фактів та бібліографічного опису. Однак, Іоанікій Галятовський вочевидь провів складну пошукову роботу під час підготовки *Скарбниці потрібної*. При наявності в літературі кількох версій він відбирав логічнішу на його думку. Зокрема, це стосується генези українського козацтва, різні версії якої автор розглянув у *Скарбниці потрібної* і вибрав з них найдивовижнішу, як на сучасного читача, і, очевидно, тривіальну для XVII ст.

Досі упорядники нарисів історії Чернігівського Єлецького монастиря сприймали повідомлення *Скарбниці потрібної* як відповіді на традиційні питання. Насправді, ці питання «підказав» нащадкам сам Іоанікій Галятовський, тому, на нашу думку, інформацію, ним передану, варто сприймати не як відповіді на наші запитання, а як запитання до нас. Ми спробуємо з'ясувати питання хронології ранньої історії Чернігівського Єлецького монастиря, передусім, дати його заснування, яке міститься у творі Іоанікія Галятовського. Але спочатку коротко нагадаємо історію створення самої пам'ятки — *Скарбниці потрібної*.

Іоанікій Галятовський прибув у Чернігів на запрошення архієпископа Лазаря Барановича і 6 серпня 1669 р. був висвячений в архімандрита Єлецького Успенського монастиря. Судячи з викладених у *Скарбниці* усних свідчень дивовижних випадків в історії обителі, їх фіксація автором-упорядником, а значить підготовка книжки, розпочалася у 1670 р. У *Скарбниці* є згадка про чудо, яке відбулося у 1669 р., але Іоанікій Галятовський прямо говорить, що це сталося за його відсутності, значить записувалося ним постфактум.

Очевидно, думку укласти подібну історію монастиря подав тогочасний Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, хоча не виключена й власна ініціатива Іоанікія Галятовського, адже в його доробку вже існував твір такого жанру — *Небо новое*, де викладалися чудеса образів Богородиці, в тому числі в Києво-Печерському та Куп'ятицькому монастирях. Зауважимо, що в цей час ієромонах Дмитро (Туптало), якій прибув до Чернігова теж на запрошення архієпископа Лазаря Барановича, укладав подібний твір про чудеса Іллінської Божої Матері, названий потім *Руно орошенное*³.

Однак, повертаючись до генези аналізованого твору, ще раз з акцентуємо на тому, що автор дійсно практикував, висловлюючись сучасною науковою термінологією, методи усної історії: опитував старожилів і представників російських знатних родин Одоєвських та Воротинських, які вважали себе нащадками династії чернігівських князів. Головне й перше питання Іоаникія Галятовського, що звучить рефреном у *Скарбниці потрібній*: чому обитель називається Єлецькою? Це означає, що на момент прибуття до Чернігова він анічогісінько не знав про минуле монастиря і вивчення його історії, як кажуть, почав з нуля. Але ця робота книжнику, викладачеві та ректорові Києво-Могилянської колегії була до снаги. Зрештою вийшла компактна книжечка, в якій було витворено історичний образ Чернігівського Єлецького Успенського монастиря шляхом сполучення легенд та інформації писемних джерел. Як годиться церковному історичному твору ранньомодерного часу, цей образ був покликаний спорядити відновлювану обитель традицією. Але для краєзнавців новітнього часу витворений Галятовським образ монастиря виявився просто магічним, бо повідомленням *Скарбниці потрібної* і досі довірять беззастережно⁴. Якщо дослідники XIX — початку XX ст. легко помітили алогічність хронологічних реперів *Скарбниці потрібної* і шукали способи «примирення» протиріч її «хронології», то у подальшому загадкова хронологія не турбувала, наче її було розв'язано попередниками. Насправді, це не так.

Занотовані Іоаникієм Галятовським легенди, пов'язані з чудом появи ікони Божої Матері на ялиновому дереві, назвою монастиря, ба навіть генеалогія Одоєвських і Воротинських, годяться для спеціального джерелознавчого аналізу, але зараз зупинимось на датах, які вочевидь Галятовський-письменник запозичив з письмових джерел.

Спочатку через кому перелічимо геть усі посилання на літературу *Скарбниці потрібної*: Матвій Стрийковський, Мартин Бельський, Олександр Гваньїні, *Київський патерик* Сильвестра Косова, *Єлецький синодик* Зосими Прокоповича, *Синопис*, *Трифологійон* (пролог про Антонія Печерського), «*Седнівська*» *кронічка о козаках* (?), *хроніки московські* (?), *Пролог* московського видання, Цезар Бароній (автор 12-ті томних *Церковних анналів*, 1588–1607), Никифор (очевидно, візантійський історик Нікіфор Каліст, автор *Церковної історії*, виданої в латинському перекладі 1553 р.). Найчастіше Іоаникія Галятовський використовував *Хроніку* М. Стрийковського⁵ (дев'ять посилань), і майже вся інформація (винятком є згадка про Лівонську війну) стосується історії Давньої Русі.

Більшість цих літературних джерел можна перевірити. Одне лише джерело, використане Іоаникієм Галятовським і особливо важливе в контексті порушеної дослідницької проблеми, сьогодні нам не доступне, але саме з нього автор *Скарбниці потрібної* запозичив повідомлення про заснування Чернігівського Єлецького монастиря. Мова йде про загублений нині *Єлецький синодик*, автором якого був Зосима Прокопович:

Той Образъ Родителки Божиен на деревѣ словомъ найденный естъ за Князя Чернѣговского Святослава Ярославича, бо Синодикъ албо Поминникъ Пресвятой Богородици Елецкой одъ епископа Чернѣговского Зосими Прокоповича написанный свѣдчить, же на томъ мѣсту Святославъ Ярославичъ Князь Чернѣговскій от створеня свѣта, року ̅Ѡ̅Ѣ̅Ѡ̅ [1060 р. — *О.Т.*] мурованую церков Пресвятой Богородици Елецкой збудоваль⁶.

Про Зосиму Прокоповича відомо небагато. На чернігівську кафедру його висвятив у 1631 р. Ісайя Копинський, який щойно став київським митрополитом, а перед тим був Чернігівським архієпископом. Одночасно Зосима Прокопович обіймав посаду намісника Києво-Михайлівського монастиря. Слідів перебування в Чернігові Ісайї Копинського і Зосими Прокоповича не знаходимо, очевидно управління єпархією вони здійснювали з Києва. У 1632 р. новий Київський митрополит Петро Могила призначив Зосиму Прокоповича ще й «блюстителем київських печер». Офіційне визнання за ним титулу Чернігівського єпископа відбулося в середині 1650-х рр.⁷, принаймні до 1656 р., бо у грамоті Київського митрополита Сильвестра Косова єпископу Лазарю Барановичу 1657 р. єпископа Зосиму згадують як «преставлену суццю от земныхъ к небеснымъ»⁸.

Поза згадкою Іоанікія Галятовського, про літературну творчість Зосими Прокоповича теж нічого не відомо. Де, коли, на яких джерелах він уклав *Єлецький синодик* — залишається відкритим питанням.

На думку істориків Чернігівського Єлецького монастиря XIX — початку XX ст. (архієпископ Філарет (Гумілевський), П. Добровольський, протоієрей О. Єфимов та інші)⁹, дата дивовижного знайдення на ялиновому дереві ікони Божої Матері і спорудження на цьому місці Успенського собору 1060 р. потребувала пояснень лише в зв'язку з літописним повідомленням про приїзд у 1069 р. до Чернігова Антонія Печерського і благословення ним будівництва монастиря, на чому з особливою експресією наголосив Іоанікія Галятовський у *Скарбниці потрібній*. Висловлювалися різні комбінації, але, як слушно зауважив П. Добровольський, «примирить и согласить все эти разноречивые и друг другу противоположные мнения довольно трудно, да и нужды в том не представляется, так как ни одно из них не имеет за собою никакой силы доказательства»¹⁰.

Археологічні дослідження на території Чернігівського Єлецького монастиря і Успенського собору вказують на значно пізнішу дату його заснування: кінець XI ст. (М. Холостенко) або у перша чверть XII ст. (І. Моргилевський та інші)¹¹. Це, в свою чергу, вплинуло на думку краєзнавців радянського і пострадянського періоду, які переважно висловлювалися за те, що в літописній згадці та *Патерику* (в житті Антонія Печерського) мова йде про Іллінський монастир, тобто абсолютно в розріз зауваження Іоанікія Галятовського, що крім Єлецького монастиря «на горахъ болдинахъ близко Чернѣгова иншій

монастирь Пресвятои Дѣвы ся не знайдуеть»¹². До того ж, запроваджені Петром Кулаковським в науковий обіг документи з історії Чернігівщини часів Речі Посполитої однозначно свідчать, що принаймні в той час Богородичним монастирем у Чернігові називали саме Єлецький монастир¹³. Однак повернімося до датування.

Ніхто з істориків досі не звернув увагу на іншу, «сусідню», дату в *Скарбниці потрібній*, у розповіді про дивовижну перемогу над половцями Чернігівського князя Святослава Ярославича «року ~~ж~~ анд, [1059 р. — О.Т.] новембра дня першого, под Сновском урочищемъ, где нинѣсть мѣсто Сновское»¹⁴. Як відомо, цю перемогу після приголомшливої поразки Ярославичів літопис датує 1068 р.¹⁵ Іоаникій Галятовський слідує Стрийковському¹⁶, про що він зробив точне посилання на краях книги. На сьогодні вже встановлено, що хибну хронологію Стрийковський запозичив у Яна Длугоша. У повідомленнях початку XI ст. вона «відстає» на 10 років, поступово вирівнючись до літописної на середину століття¹⁷. Таке «плавання» дат церковної історії від початків християнізації Русі характерне для всієї апологетичної української літератури першої половини XVII ст.¹⁸.

Отже, наша реконструкція «хронологічної логіки» *Скарбниці потрібної* Іоаникія Галятовського така: автор запозичив хронологічні вказівки Стрийковського (укладач *Єлецького синодику* Зосима Прокопович користувався, очевидно, тою ж таки літературою — іншої не було). Аби узгодити датування Стрийковського із легендою про знайдення ікони на ялині й заснування монастиря, він зазначив рік — 1060, як дату, прийнятну для чуда з іконою, що мало статися після чуда розгрому «малим» військом Святослава Ярославича половців біля Сновська (Седнева) у 1059 р. (за Стрийковським). Наступного року до Чернігова за сприянням князя Святослава Ярославича прибув Антоній Печерський.

«Перекладаючи» цю конструкцію XVII ст. на мову літописних повідомлень, одержимо наступну комбінацію: поразка Ярославичів, дивовижна перемога Святослава під Сновом/Седневом восени 1068 р., поява наступного 1069 р. у Чернігові Антонія Печерського. Відтак, знайдення ікони на яловому дереві і заснування на цьому місці Чернігівського Успенського монастиря, до чого, як зауважив у *Скарбниці потрібній* Іоаникій Галятовський,¹⁹ був причетний преподобний Антоній, мали статися 1070 р.²⁰

Заснований за достовірними (археологічними даними) не раніше зламу XI–XII ст. чернігівський Успенський монастир явно апелював до посвячення найвідомішого з Успенських храмів Русі — Печерського монастиря. Його заклали 1073 р. Святослав Ярославич і Феодосій Печерський. Не виключено, що комбінація Галятовського мала на меті створити обернену перспективу на взаємини монастирів: чернігівський Успенський собор заклали Святослав та Антоній Печерський на декілька років раніше.

- 1 Гялятовський І. Скарбница. Гялятовський І. *Ключ розуміння*. Упор. І.П. Ченіга. К., 1985, 344–371.
- 2 Адруг А.К. «Скарбница потребная» І. Гялятовского як джерело з історії Чернігівського Єлецького монастиря. *Чернігівські старожитності*. *Матеріали наукової конференції «Архітектури та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі»*. Чернігів, 2006, 5–7; Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII–XVIII ст. *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*. Чернігів, 1993, 170–171.
- 3 Тарасенко О.Ф. «Руно орошенное» Дмитра Туптала (Підготовка тексту, передмова, коментарі). *Сіверянський літопис*. 2009, № 1, 30–50; № 2–3, 206–227; № 4, 151–173.
- 4 Доходить до курйозів, коли хронологічні помилки й просто ляпи сучасних дописувачів приписують Іоаникію Гялятовському: нерідко у чернігівських краєзнавчих опусах трапляється пасаж: «Як свідчить І. Гялятовський, поляки в 1611 р. підступно захопили Чернігів...». Дата помилкова і запозичена з іншого джерела, тоді як, оповідаючи про цю трагічну й карколомну подію, Гялятовській жодних даг не згадав.
- 5 *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka u wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej...* przez Macieja Ososteviciusa Strykowskiego (Królewiec, 1582).
- 6 Гялятовський І. *Скарбница потребная*. Новгород-Северський, 1676, арк. 3.
- 7 Miłonowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza* (Białystok, 1997), 106; Кулаковський П. *Чернігів-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. К., 2006, 193;
- 8 [Филарет Гумилевский, архиеп.]. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. Т. 1, 36.
- 9 [Филарет Гумилевский, архиеп.]. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*; Добровольский П.М. *Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание*. Чернигов, 1900; Ефимов А., прот. *Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060–1910), его святыни и достопримечательности*. Чернигов, 1901.
- 10 Добровольский П.М. *Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь*, 3.
- 11 Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. К., 1928, 197–204; Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. М., 1961, 63–64; Воробьева Е.В., Тиц А.А. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове. *Советская археология*. 1974, № 2, 98–111.
- 12 Гялятовський І. *Скарбница потребная*, арк. 5.
- 13 Кулаковський П. *Чернігів-Сіверщина у складі Речі Посполитої*, 71, 125.
- 14 Гялятовський І. *Скарбница потребная*, арк. 8 зв.
- 15 *ПСРЛ* 2: 161.
- 16 *Kronika polska, litewska, żmódzka u wszystkich Rusi*, 187.
- 17 Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору. *ВІЖ*. 2010, № 5, 4–25.
- 18 Сінкевич Н.О. Повесть про кількаразове хрещення Русі: виникнення та розвиток в полемічному дискурсі першої половини XVII ст. *Науковий збірник, присвячений 1020-літтю хрещення Київської Русі-України: Матеріали науково-практичної конференції «1020-ліття хрещення Русі-України — із Києва по всій Русі», 21 жовтня 2008 р.* К., 2008, 315–324.
- 19 Пор. у службі Пресвятей Богородиці, на честь ікони її Єлецької, що до революції знаходилася в Харкові: *Вѣстѣ ко Прѣнѣгѣлѣ такоуымъ оубѣшѣніе подавати и пострадавшымъ правды ради застѣпати, сегво ко радѣ преподавомѣ Антонію на дрѣвѣ мѣнши, егда во изгнѣніи сѣи молнтѣ възношѣше, съ нимъ же и мы бл҃дыницѣ возопѣмъ: да вѣдетъ многогѣ тѣбо съ нами, ѿ Дѣво пренепорочнаѣ (Служба Пресвятей Богородице, иконы ради Ея Елецкия, яже во Харьковѣ граде*. М., 1917, арк. 4).
- 20 Зауважимо, що того ж таки 1070 р. брат Святослава, Всеволод Ярославич, започаткував будівництво Михайлівського собору на Видубичах (*ПСРЛ* 2: 164). Синхронізація будівництва цих двох храмів видається не випадковою.

Олександр Тарасенко